

پارادیم شهرسازی اسلامی، وقف و حفظ محیط زیست^۱

محمدرضا شهیدی پاک^۱

^۱ استادیار دانشگاه آزاد اسلامی تهران، مرکز دانشکده ادبیات و علوم انسانی

چکیده

شهر اسلامی از مفاهیم کاربردی تمدن در قرون وسطی است که بخش عظیمی از جهان شاهد شکل‌گیری گسترده شهرهای اسلامی بود. ظهور اسلام موجب انقلاب در شهرسازی و مرحله‌ای اساسی تکامل آرمانی در تاریخ شهرسازی جهانی است. تحولات ابتدایی شهرسازی در آمایش سرزمین مدینه با ایجاد مؤسسات تمدنی به وسیله پیامبر(ص) موجب پیدایش نخستین نمونه آرمانشهر اسلامی گردید. وقف و حسیه دو رکن اصلی تشکیلات اسلامی، از عوامل پیش برد و حفظ نهضت شهرسازی در دوره اسلامی و نقش اساسی در حفظ محیط زیست انسانی و تداوم فرهنگ و تمدن اسلامی داشته است. مبانی نظری آرمان شهر اسلامی در متون مقدس اسلامی در سطح گسترده‌های مطرح شده است. اما اینکه شهرهای اسلامی چه مقدار به آرمان شهر اسلامی نزدیک شده اند از مسایلی است که همواره موجب انجام تحقیقاتی گردیده که زمینه پیدایش آرمان شهر اسلامی را ممکن است فراهم سازد.

واژه‌های کلیدی: مدینه النبی، ابن‌الرامی، وقفیه ربع رشیدی، تشکیلات اداری شهر اسلامی، مستشرقان و شهر اسلامی

^۱ این پژوهش در سال ۱۳۸۷ در نخستین کنفرانس آرمان شهر اسلامی به صورت سخنرانی ارائه شده است و در مجموعه مقالات کنفرانس نمایه شده است.

مفهوم شهر اسلامی:

پیدایش شهرهای اسلامی از پدیده های شگفت‌انگیز قرون وسطی است که مورد توجه بسیاری از خاورشناسان و محققان اسلامی قرار گرفته و آنها پیرامون تعیین هویت شهرهای اسلامی آثاری عرضه کرده و آن را تحلیل و تعریف نموده اند. پیشینه مطالعات در مورد شهر اسلامی حجم قابل توجهی از مطالعات اسلامی را شکل داده است. برخی از خاورشناسان منکر اصالت شهر اسلامی هستند. نولدکه (noldeke)، بروفسال (Forencal)، ماسینیون (Massigon)، بنت (Benett)؛ سنتیرن (S.M.Sterm)؛ کلود کاهن (kahen) پلانهل (planhol) و هاموند شهرهای رومی و یونانی دانسته‌اند (کاهن، ص ۱۲۲) و نقش اسلام در پیدایش شهرهای اسلامی را نفی کرده اند. شهرهای اسلامی را فاقد ویژگی‌های شهر دانسته و آنها را بخشی از دارالاسلام قلمداد نموده اند. اما، جورج مارسیه (w.etg.Marcais) (عبدالستار، ص ۱۲۶) و گرونباوم (G, VON, Crunebaum) و سواژه (sSauvaget) و ژانت ابولند، بینت لومبارد، راجرد و دیگران اسلام را منشاء تمدن و مشوق شهرسازی دانسته‌اند و با مطالعه در شهرهای اسلامی به پیدایش مفهوم خاص شهر اسلامی در قرون وسطی تأکید کرده اند.

پارهای از کارهای خاورشناسان در مورد شهر اسلامی: سواژه در مقاله حلب، السیسیف در مقاله دمشق و کلود گارستن (J.L.carcin) و اسکافا (Scaffa) و ویه در مورد قاهره و بغداد و کتاب لوتورنو درباره «فاس»، کتاب گابو در مورد شهرهای ایران، مقاله قدس در EI و «اصناف اسلامی» مقاله حسیه در EI و مقاله پدرو چالمنّا به نام «بازاریان» و مقاله اصناف و فتوه از هالم، مقاله نظامیان، تاجران و کوچروها در شهر و روستاهای سوریه از سیورس و مقاله سازمانهای مخفی و سری در جامعه اسلامی، مقاله جامعه مدیترانه و بسیم سلیم حکیم در کتاب شهرهای عربی - اسلامی و ایرالبدوس در کتاب مدن الاسلامیه فی عهد الممالیک و شاکر مصطفی در المدن فی الاسلام حتی العصر العثماني؛ پدیده اجتماعی - سیاسی شهر اسلامی در قرون وسطی را به طور مفصل با ذکر بسیاری از شهرهای اسلامی تحلیل نموده است؛ مؤلف نیز در کتاب فرهنگ و تمدن اسلامی قم در قرن سوم هجری، به شهرسازی قم در قرن سوم هجری و پیدایش واحد سیاسی اداری قم در زیر مجموعه شهرهای خلافت عباسی و تأسیسات تمدنی و فرهنگی آن پرداخته است.

بنای آرمان شهرهای اسلامی در قرن سوم و چهارم هجری آرزوی گروه های سیاسی - مذهبی مانند تشیع، تسنن، خوارج بود و گروههای سیاسی یاد شده در نقاطی از جهان اسلام، برای پیروان مذهب خود آرمان شهرهایی بنا کردند. آرمانشهرهای اسلامی مجموعه‌های سیاسی مذهبی اقتصادی بر محور تعصب به شخصیت الگو و رهبر و امام گروه های مزبور شکل گرفته است. شاکر مصطفی از دیدگاههای شرقشناسان راجع به شهرهای اسلامی انتقاد نموده و فرضیات آنها را برای بررسی پدیده شهر اسلامی در قرون وسطی ناتمام دانسته است و می‌نویسد: آنها از دیدگاه علوم جدید غربی به شهرهای اسلامی نگریسته‌اند. به عقیده شاکر مصطفی امکان تحلیل شهر اسلامی در قالب نظریات نوین وجود ندارد و باید به نظریه‌ای جدید که همه حقایق و جوانب شهرهای اسلامی را بتواند تحلیل کند، متوسل شد و نظریه‌ای اصیل اسلامی برای بررسی شهرهای اسلامی ارایه نمود. (مصطفی، المدن فی الاسلام، ص ۱۶، ۱۷) نوشته حاضر کوششی در راه ارایه نظریه‌ای اصیل در خصوص شهرهای اسلامی است.

پارادیم شهرسازی در سیره نبوی:

پیامبر(ص) اسلام(ص) برای احیاء، حفاظت، توسعه فرهنگ و اقتصاد در سیاست، از سوی بزرگان و نمایندگان مردم یثرب به آن شهر فراخوانده شد و زمینه انجام اقدامات اداری گسترده را با تدوین نخستین قانون اساسی مکتوب اسلامی فراهم ساخت.

^۲ مارسیه تأکید ورزیده که شهرهای اسلامی ویژگی‌های خاص خود را دارند. وی تلاش کرد تا این ویژگی‌ها را از طریق توپوگرافی پراکندگی ساکنان و جایگاه گورستان در خارج از حصار شهر نشان دهد و مصرانه اعتقاد دارد که وحدت ترکیبی شهر اسلامی متأثر از تعالیم اسلامی است.

با ورود پیامبر(ص) به یثرب شهرسازی آغاز شد. مجموعه یک دهه اقدامات پیامبر(ص)؛ توسعه الگوی فراگیر شهر در امپراطوری اسلامی بود که باعث ایجاد حدود هزار و پانصد شهر اسلامی در نیمه قرن چهارم؛ عصر طلایی تمدن و فرهنگ اسلامی گردید. در الگوی مزبور مراکز جمعیتی از town (شهر بدون تأسیسات تمدنی و دولتی) به شهر به مفهوم City (شهر دارای تأسیسات سیاسی و اداری و تشکیلات دولتی و نظارت حکومتی) یعنی شهرهای با تأسیسات سیاسی و اداری تبدیل شدند.

پیامبر(ص) در یثرب با شهری دارای بسیاری از جزئیات عناصر شهری رو به رو شد؛^۳ عمده‌ترین عملیات شهرسازی پیامبر(ص) پیرامون بنای مساجد، دارالاماره و تعیین محل بازار صورت گرفت. مثلث کلبدی شهر اسلامی (جامع، بازار، دارالاماره)، برای تأمین مصالح دینی و سیاسی پیامبر(ص) بنا گردید. در محل قبا مسجدی بنا شد که پیامبر(ص) همراه بن‌اء و کارگران در شکل چیدن آجر کمک و دخالت می‌کرد. او به عنوان مؤسس شهر مدینه، نخستین خشت بنای مسجد قبا را در قبله مسجد نهاد و کار ساخت مسجد قبا آغاز گردید. با ورود به مدینه، مسجد مدینه را ساخت و قبایل را در محلات و اطراف مسجد سامان داد و برای هر محله مسجدی بنا کرد. بدین ترتیب مردم هر محله به صورت شبکه‌ای از طریق مساجد با مسجد مرکز که در میدان بزرگ شهر واقع بود و مصلی العید نامیده می‌شد، مرتبط بودند. مسجد جامع مدینه با وظایف متعدد امنیتی، قضایی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی مرکز شهر جدید پایتخت امپراطوری اسلامی بود. مدینه در سرزمینی وسیع و پر آب و غنی از مواد معدنی قرار داشت و از هر جهت مناسب برای توسعه بود؛ این شهر تجربه شهرسازی یهود و دژهای قبایل عرب را داشت. این شهر از تعدادی خانه و ۵۹ دژ عربی و چند سقیفه و دهها دژ یهود [اطم جمع اطم] شکل گرفته بود. بخش قابل توجهی از فضای مدینه به بازارهای پراکنده اختصاص یافته بود، محورهای اصلی شهر معمولاً W به وسیله بازار شکل خود را به دست می‌آورد، «از جمله بازارهای مهم مدینه که از بازارهای ثابت به سبک ایرانی بشمار می‌رفت؛ بازار آهنگران بود». (پیرنیا، ص ۴۶)

پیامبر(ص) بازارهای متعدد مدینه را با هدف سیاسی اقتصادی و تأمین امنیت تجار مسلمان در برابر بازارهای یهود (ابن رابی، ص ۶۵) در یک نقطه متحد نمود و با نظام بازرسی بازار را کنترل کرد. در کنار محل سکونت پیامبر(ص) در مسجد النبی، خانه‌هایی جهت اسکان سفرا و هیئت‌های نمایندگی خارجی و میهمان‌خانه و آبریزگاه‌هایی و زندان و انبار خوراک سال و محل بیت‌المال و خوابگاه اهل صفه و محل سلاح و... قرار داشت. این مجموعه نمونه کوچک و اولیه قصبه؛ مرکز اداری شهر در شهرهای اسلامی گردید. کالبد اصلی مدینه با نظارت پیامبر(ص) شکل گرفت؛ پیامبر(ص) ضمن استفاده از آموزه‌ها و تجارب تمدنی مردم مدینه و امضاء برخی رفتارهای آنها از وحی الهی نیز کمک می‌گرفتند. از جمله دخالت‌های کارساز پیامبر(ص) در خصوص حفظ محیط زیست انسانی مدینه، «حمی» است پیامبر(ص) با بیان «لائی الله و رسوله» نزاع قبایل ذی نفع در

^۳ در گزارش‌های متعدد و مستند تلمسانی به وجود برخی از اصناف و صاحبان حرف و مشاغل در مدینه هنگام حضور پیامبر(ص) اشاره شده است از نج‌ار، بنا، حداد، خر(اط، مس)اح، قین، هیزم شکن، حن(اط، خب)اط، عرفاء، خ(باط، ز)باز، جل(اب قابله، صی)اد، سق(اء، سلاخ خافضه، دلاک، طب)اخ الشواء، مرضعه، مغنین، قصاب، نانوا، کبابی، خواص صاحبان این مشاغل سالها پیش از ورود پیامبر(ص) در یثرب سکونت داشته و با حرف خود روزگار می‌گذرانیدند. پیامبر(ص) با یک دهه سکونت در مدینه با صاحبان حرف ملاقات کاری داشته است و در حیات اقتصادی آنها موثر بوده است. رک: تخریج الدلات السمعیه، صص ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۹، ۲۶۵، ۲۷۵، ۲۷۹، ۲۸۶، ۲۸۹، ۳۲۴، ۳۵۲، ۳۴۳، ۶۸۰، ۶۹۱ و...

^۴ سیره پیامبر(ص) (ص) در خصوص امور مربوط بناها، بازارها و خانه‌ها و معابر در فقه اسلامی آمده است. و چند قرن بعد و منابع مستقلاً در مسائل ساخت بنا و رعایت حقوق خاص به آن مانند الاعلان لاحکام البنیان از ابن الرامی و الجدار از عیسی بن موسی تطیلی تدوین گردید و قضاتی متخصص در امر ساختمان و حقوق معابر و شوارع و مسایل مربوط به آنها تربیت شدند.

بهره برداری از منابع آب و علف سرزمین بقیع در یثرب را پایان داد. پتانسیل فرهنگی پیامبر(ص) در بنای جامعه‌ای که هویت انسانی در آن آشکار شود و امکان انسان سازی و کسب حیا طیبه فراهم گردد؛ به کار گرفته شد. در حدیث حمی (تعیین حق بهره برداری از محل دارای آب و علف و...)؛ اسلام رابطه مالکیت‌های خصوصی با تأسیسات و خدمات عمومی شهر را به روشنی مشخص کرده است؛ حکم پیامبر(ص) در مورد حمی در بقیع نمونه‌ای از سیره عام اجتماعی پیامبر(ص) در دفع زیان و جلب منفعت است که محور اصلی نخستین فعالیت‌های شهری پیامبر(ص) در یثرب بود.

اقدامات نخستین پیامبر (ص)، انسجام و وحدت در مدینه ایجاد کرد و محدودیت‌های طبقاتی را حذف نمود و بازارها و میادین و فضاهای عمومی را در ارتباطی معنوی با خود قرار داد. پیامبر(ص) با اقطاع و وقف زمین و چاه‌های آب و تقسیم ثروت بین مهاجر و انصار و تدوین نخستین پیمان نامه عمومی اسلام بین طبقات مختلف موجود در مدینه، و تقسیم افراد به حضری و بدوی؛ و تبیین الگوهای رفتاری مناسب، منشأ خیر و برکت یثرب بود. دو شعار اساسی پیامبر(ص) تقسیم ثروت‌ها بین مردم و تعالی ارزشهای انسانی بود. وجه اهمیت الگوی آرمان شهر اسلامی در تأثیر بر سازه‌های مادی شهر و عناصر اصلی کالبدی آن نیست. زیرا واحد آرمان شهر اسلامی انسان مومن حضری است نه سازه‌های معماری و تزئینات آنها، قرطبه و دمشق اموی و بغداد عباسی، با همه عظمت و شکوه، آرمانشهر اسلامی در چارچوب سیره نبوی نیستند. زیرا رفتار شهروندان آن مطابق رفتار شهروندان مدینه‌النا^۱ نخستین نمونه آرمان شهرهای اسلامی نبوده است. ارزشهای آرمانی پیامبر(ص) برای شهرهای اسلامی تأمین عدالت و برابری (پیمان اخوت) و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز - (امضای نخستین قانون اساسی مکتوب) اشاعه فرهنگ انسانی، تأمین سلامت روح و ثبات اجتماعی بود. پیامبر(ص) در موارد متعدد در برخورد با طبقات مختلف اصناف چنانکه ذکر شد سعی در کنترل فرآیندهای شهری مطابق قوانین شرعی اسلامی داشت؛ بر این اساس در نگاه کلی مردمی که در عربستان بر اساس قومیت و منزلت تجمع شهری تشکیل می‌دادند، براساس خدامحوری و مسجد محوری از نقاط مختلف جزیره‌العرب به طرف پیامبر(ص) مهاجرت کردند و شهر جدید که دارای قدرت دینی و تأسیسات سیاسی اداری جدیدی بود؛ مدینه النبی نامیده شد.

انبوه مهاجران با ماهیت‌های متفاوت و با هویت و عاملیت و کارکرد جدید در بافت سیاسی اجتماعی نوین مدینه شهری الگو شکل دادند شعاع آن جهان اسلام را فرا گرفت. آرمان شهر اسلامی، الگوی مناسب شهرهای جدید بود که در گستره وسیع امپراطوری اسلامی در حال تولد بودند. این شهرها از ناهم‌سانی زبانی، مذهبی، فرهنگی و قومی برخوردار بوده و مانند شهر مدینه ترک‌یابی از دنیاهای کوچکی بودند که با ذهنیت و ولایت نبوی با یکدیگر مرتبط می‌شدند.

از وجوه اهمیت کار پیامبر(ص) ظهور قدرت دولت در ساختار و فضا و هویت شهر مدینه است. نخستین چشم‌اندازهای قدرت دولتی در مدینه به وسیله پیامبر(ص) در بکارگیری نیروهای کارآمد، صنعتی^۵ و تعیین روابط هنجار بین نیروهای کار در مدینه بود. او نهادهای اداری ترکیبی و منطق اداری جدیدی را حاکم ساخت. انجام این گونه اقدامات مشابه که در انبوهی از روایات و در سیره سیاسی - اقتصادی و اجتماعی پیامبر(ص) منعکس گردیده است، قلمرو فرهنگی شهر را تعریف کرد و رویای شهر عقلانی و آرمان شهر بشری را محقق نمود و قدرت اسلام در سامان دادن به روابط شهری را به نمایش گذاشت و هنوز یک قرن از رحلت پیامبر(ص) سپری نشده بود که مجموعه‌ای از شهرهای اسلامی که علیرغم تفاوت‌های مادی دارای هویت یکسانی بودند در اصفهان، نیشابور، فارس، تاهرت، قیروان، شیراز، قم، قاهره، مهدیه، بلخ، بخارا، سمرقند و... تا نیمه قرن دوم هجری شکل گرفت. ویژگی بارز شهرهای اسلامی تأثیر مذهب بر سازه‌های معماری و شکل شهر است. «اصفهان مثال کلاسیک از تأثیر جهت دیوار قبله بر طرح و شکل شهر است». (حکیم، ص ۲۸۰)

^۵ پیامبر(ص) دوازده صنعتگر یهودی (قین) را که اسیر شدند، برای آموزش نیروهای مسلمان به کار گرفت

حفظ محیط زیست از واقعیت تا خیال:

حفظ محیط زیست و آثار تاریخی امروز امر مقدسی در شهرسازی است و بسیاری از مردم در سرتاسر جهان توسعه یافته خود را با حفظ محیط طبیعی و تاریخی مشغول کرده اند. در کشورهای توسعه یافته چنانکه لینچ متذکر شده است، افراد بسیاری در بدو امر قادر به ترسیم «شهرهای شر» هستند و آرایه تصویر شهرهای خوب و حفظ محیط زیست و آثار تاریخی رویکردی انقلابی و نجات در آخرین لحظات محسوب می شود. آرمان شهر جزو نظریات باغ شهرها و تئوریهای خیال پردازانه محسوب شده و رؤیای آرمان شهر مبدأ و مقصد مشخصی ندارد. اما، در کشورهای جهان سوم بویژه در جهان اسلام محیط زیست طبیعی و تاریخی شهر ثبات و تداوم پیدا کرده است. فضای شهر همچنان جزء لاینفکی از تاریخ و محیط طبیعی است؛ و در چارچوب نظریه کیهانی (لینچ، ص ۱۰۳) تا حدودی قابل بررسی است. در حوزه شهرهای اسلامی این امر به ویژه در خصوص شهرهایی که در اطراف حرما به وجود آمده است، مکه، مدینه، کربلا، نجف، مشهد، قم محیط زیست کالبدی، استمرار زمانی و ثبات مکانی دارد و زمینه های مطلوب بقاء دائمی سکونتگاههای اسلامی در کنار هجوم مقتضیات ناشی از توسعه در زمان معاصر، همواره تأمین شده است. امروزه علاقه به طبیعت و میل به نزدیک شدن به عناصر آن احساس هایی است که سراسر جهان شهرنشینی در کشورهای توسعه یافته را فراگرفته است و نظریه پردازان معماری در حال آرایه دیدگاههایی جهت ادغام کارآمد «فرهنگ و اهداف توسعه» هستند و با ایجاد نهضت واحد حفظ محیط زیست و تاریخ می کوشند تا تجمعهای زیستی انسان را تداوم بخشند. (لینچ، ص ۳۴۱) در جوامع اسلامی و در کلانشهرهای ایران نیز این امر تا حدودی ایجاد ارتباط فعال و منطقی بین هدف معماری و فرهنگ و حفظ و پیوستگی میان موقعیت تاریخی و توسعه؛ عمده ترین مشغولیت ذهن نظریه پردازان است. بر همین مبنا که تئورهای نظریات معاصر در خصوص شهرها قادر به تحلیل شهرهای اسلامی نیست و به گفته شاکر مصطفی چنانکه گذشت تاکنون تئوری واحدی که بتواند مدلی در خصوص شهرسازی اسلامی آرایه دهد و جنبه های مختلف و مهم زندگی شهری را با هم تلفیق کند، وجود ندارد.

طرح این مسئله ضروری است که شهرهای ایرانی و اسلامی نیز با وجود تجربه دیرینه و اصیل که در خصوص شهرسازی در اختیار می گذارند، آثار نامطلوب شهرهای جهنمی در دنیای معاصر را هم از خودشان می دهند. این وضعیت همواره زمینه این تفکر را فراهم ساخته است که به دیدگاه های خیالپردازانه غربی معاصر در خصوص ایجاد آرمانشهرها نیز توجه کنیم. خواسته دیدگاه های خیالپردازانه غربی دور کردن مجموعه های زیستی از جهنم به سوی بهشت است، «جهان مو به مو باید به بهشت تبدیل شود و این کار با یک معماری کامل در محیط و جامعه و توجه به این نکته که مجموعه زیستی در حکم یک بنای زنده است، امکانپذیر است. (لینچ، ص ۸۶)

این دیدگاه در حوزه همه شهرهای جهان نیز مطرح است و شهرشناسان امکان وجود تئوری عمومی در مورد ریشه و مبدأ شهر را باور ندارند و هر شهر را حاصل فرآیند خاص و انباشتی تاریخی می دانند که شکل خاص خود را از طریق زنجیرهای از رویدادهای فردی، وقایع و تصادفات تاریخی و محلی با نفوذ فرهنگ و در چارچوب اقلیم خاص و ساختار اجتماعی و اقتصادی به دست آورده است. هر شهر را می توان با گفتن یک داستان توصیف کرد و هر شهر داستان خاص خود را دارد به دیگر شهرها نمی توان تعمیم داد به جز در عناصر کوچکتر خاصی که نقش تکراری دارند نظیر الگوهای رشد که اغلب خارج از دروازه های شهر پیاده می شود (لینچ، همان، ص ۴۵) یا نفوذ مکان قدرت یا عملکرد آبراهها، گذرها، و توقفگاهها در حمل و نقل، حتی اهمیت این عوامل مشترک نیز محدودیت فرهنگی دارد.

پیشینه تدوین احکام محیط زیست:

با این وصف مطالعات تاریخی و اقلیمی و درک محیط زیست شهرهای اسلامی از اهمیت فوق العاده برخوردار است. زیرا توجه و رهیافت نظری به مبانی دینی محیط و انجام تحقیقات نظری گسترده در مفاهیم زیست محیطی در اسلام و تدوین قوانین محیط زیست اسلامی در چارچوب احکام خمس و تدوین آنها در مجموعه های حقوق مدنی از ضروریات جامعه معاصر

است. این مهم همواره در دستور کار فقهای اسلامی قرار داشته است و حجم عظیمی از آثار اسلامی در اهمیت حفاظت از محیط زیست انسانی و طبیعی تولید شده است و مجموعه ای از فتاوای علمای مسلمان در خصوص حفظ محیط زیست و آثار تاریخی و روابط بین شهری و کیفیت بهره برداری از سازه های معماری و نحوه استفاده از معابر، آبریزها و اماکن عمومی، نصب پنجره ها، فاضلاب و محل ساخت اماکن صنعتی و نظافت معابر شهر، رفتار با اطفال، حیوانات، نظارت بر اصناف، اهل ذمه، احکام اماکن عمومی، احکام بازارها، احکام اجاره، شفعه، حمی و... در چارچوب احکام خمس فقهی بیان و تدوین شده است.^۶ این آثار اسلامی در دوره شکوفایی تمدن اسلامی و در پایتخت های بزرگ اسلامی، به وسیله افرادی خبره و آگاه در امر عمران تدوین شده است. عمده ترین تألیف قوانین شهرسازی اسلامی در قرون وسطی از معمار و بنای متبحر «عمدهالبن» آگاه به عمران شهری ابن الرامی است. او از زاویه دید فقیه، احکام معابر و شوارع و کوچه ها و ناودانها و پنجره ها و پشت بامها و آبریزها و مساجد و عرض و ارتفاع دیوارها و پل ها و سقیفه ها و احکام طرق، احکام کوچه ها، احکام سد معبر، وجوب دایم اصلاح و تعمیر راه ها از بیت المال مسلمین و توسعه راه ها، احکام حفظ قنات ها و اصلاح آنها و احکام شبکه های دفع فاضلاب (تحف العقول، ص ۱۱۹) احکام روابط مالک و مستأجر و احکام و قوانین ضرر در شهر اسلامی و آثار مخرب آن در عمران، را بررسی نموده است. او بابی را به احکام ضرر دود و بوی بد و صداها و گوش خراش اختصاص داده است. (ابن الرامی)

نکته جالب توجه اینکه ابن الرامی احکام خود را به احادیث نبوی و فتاوی علمای پیش از خود از نیمه دوم قرن دوم هجری تا علمای معاصر خود؛ مستند ساخته است. وی از جمله مهمترین مسائل توسعه شهری برخورد مالکیت با توسعه طرق و کوچه ها را بررسی نموده است. (ابن الرامی، ص ۹۲) او موارد متعددی از فتاوای فقها در سالهای ۱۹۱ هـ / ۴۲۰ هـ / ۲۱۳ هـ و ۷۳۴ هـ در خصوص امور شهر را ذکر کرده است. کار ابن الرامی نخستین تلاش مسلمانان برای تدوین مبانی سیره نبوی و فتاوای علماء در حفظ محیط زیست و حفظ ارزشهای تاریخی و تداوم کالبد زیستی شهر نیست؛ بلکه پیش از او دهها تن از دانشمندان اسلامی کوشیده اند؛ دستورات فقهی را به صورت مجموعه های حقوقی قابل استفاده در عصر خود ارایه کنند. محققان بسیاری چون کتانی و تلمسانی کوشیده اند تا ریشه های تشکیلات اسلامی که در دولت های معاصر آنها باعث قوام زندگی و حفظ جریان طبیعی زندگی و تداوم و پیوستگی عمر شهرهای اسلامی بوده است را در نمونه های آن در عهد پیامبر (ص) جستجو کنند. تلمسانی گزارشی جامع از نخستین تشکیلات اسلامی که دولت پیامبر (ص) بوسیله آنها شهر مدینه را اداره می نمود، آورده است.

از جمله منابع مدون در خصوص آرمان شهرهای اسلامی توجه به آب و هوا است. محققان شهرشناسی آب را عامل اصلی پیدایش شهر دانسته اند. طبق نظریه کارل وایتفولگ (Karel voit Fogel) پیدایش شهرها به مدیریت و کنترل آبها باز می گردد (عبدالستار، ص ۴۸) بخش انبوهی از میراث مکتوب تمدن اسلامی در خصوص تلاشهای مسلمانان در خصوص استخراج و تنظیم و کنترل آب است و فتاوای فقهی بسیاری مربوط به مسئله آب از جهات مختلف به جا مانده است. چنانکه ذکر شد بخشی از کتاب ابن الرامی به احکام قنات ها اختصاص یافته است.

فرهنگ انتخاب مکان شهر

نخستین ملاک اساسی مسلمانان برای انتخاب محل شهر، آب و هوا بوده است و شیوه های خاصی در مورد کیفیت و کمیت آب مناطقی که می خواستند به عنوان شهر انتخاب کنند، تدوین نموده اند و نشانه های آب و هوای مناسب برای انتخاب شهر را در منابع متعددی منعکس کرده اند. بیتوته کردن به تناوب و دفعات متعدد در زمانهای مختلف به مدتهای متفاوت برای حصول اطمینان از سازگاری آب و هوای منطقه با طبع انسان (عبدالستار، ص ۹۹-۹۸)، کیفیت خوب در محیط که قرار بود

^۶ در متون فقهی، برخی سازه ها و عناصر اصلی شهر با احکام خمس بیان شده است. مانند اطلاق واجب در مورد بنا و تعمیر و حفظ دیوار و حصار و امکانات دفاعی شهر و...

برای شهر ایجاب شود، از عوامل گزینش مکان مناسب تأسیس شهر بوده است. در روایات اسلامی به اهمیت و نقش اصلی آب و هوا در انتخاب محل شهر تصریح شده است. تنها مکانی دارای هوای پاکیزه و آب فراوان و زمین حاصلخیز مناسب مکان شهر است. (تحف-العقول، ص ۱۱۹)

نام شهر رقاده حاکی از اهمیت خاص مسلمانان به آب و هوا در انتخاب شهر است. (یاقوت، ج ۳، ص ۵۵) این شهر به دلیل اینکه محل بسیار مناسبی از حیث آرامش طبیعت بر اعصاب محیطی انسان بود و زمینه خواب راحت را فراهم می‌ساخت، تبدیل به شهر شد. با این وصف، جلب منافع و دفع مضار به ویژه دور بودن شهر از بیماریهای شایع عفونت که از عوامل نابودی شهرها در قرون وسطی بود، از جمله ملاکهای اصلی در مکان یابی برای تأسیس شهر اسلامی بوده است. بدین سان محیط زیست در حوزه شهرهای اسلامی مفهومی مقدس است و آمایش سرزمین‌ها به منزله اجرای دستورات و قوانین الهی می‌باشد. مقدسی جغرافی‌دان اسلامی که مهمترین متن کلاسیک جغرافیایی را عرضه نموده، با لحاظ کردن مأموریت‌های شهر اسلامی در تعریف شهر اسلامی، آن را پدیده‌های دارای ساختار سیاسی، اقتصادی، اداری، انتظامی و نظامی و اقلیم و آب و هوای دانسته و می‌نویسد: شهر هر بلدی است که محل سکونت سلطان و ادارات دولتی اوست و شهرهای بسیاری به آن متصل است و دارای آب و هوا و غذای کافی و محصولات زراعی و تجارت بازار و مراکز تفریحی و نرخهای مناسب و آثار باستانی است؛ مانند شیراز، دمشق، قیروان، بلخ و طخارستان و... نظریه‌پردازان کنونی شهر، از این ملاکها اکنون با عناوین: بقاء (وجود مقدار کافی مواد غذایی، ایمنی (دوری از خطر

آلودگی، آلودگی (محیطی که حامی آهنگ موزون طبیعت بدن مانند خواب باشد) و از این سه به عنوان ملاک اصلی شهر یاد کرده اند. (لینچ، ص ۱۶۶)

در حقیقت تعریف و توصف شهر اسلامی، وصف محیط‌زیست‌های پایدار و مستمر در اقلیم‌های گوناگون امپراطوری اسلامی است که در قرون وسطی دوره‌های طلایی از شکوفایی را پشت سر گذاشتند. آدام متز سوئیسی، حقیقت موفقیت و اصالت اسلامی در شهرسازی قرون وسطی را با تشبیه ایران قرن چهارم در دوره اسلامی به سوئیس معاصر از حیث رونق و آبادانی، مورد تأکید قرار داده است. در نهایت باید گفت: آنچه باعث پیدایش کالبد محیط زیستی مناسب انسان در قرون وسطی در نقاط مختلف زمین گردید، فرهنگ اسلامی بود و مهم‌ترین سند بر این حقیقت تاریخی، آثار حکومت فرهنگ اسلامی در اسپانیای قرون وسطی در تأسیس و توسعه شهرهایی مانند قرطبه و مجریط بود که پرچم‌دار شهرهای پیشرفته در اروپای قرون وسطی بودند.

وقف و حسبه نخستین گام اداری مسلمانان جهت توسعه و حفظ محیط زیست:

ظهور اسلام به منزله غلبه شهرنشینی بر بدویت و ایجاد فضای شهری مناسب برای حفظ شخصیت انسان، رکن اصلی محیط زیست است. پیامبر (ص) با دعوت به سواد اعظم مرحله‌ای اساسی از گرایش شهرنشینی (urbanisation) را در تاریخ تمدن بشری آغاز نمود که نتیجه آن تا پایان قرن چهارم هجری پیدایش ۱۴۰۷ شهر اسلامی است. جملات مغیره بن شعبه در پاسخ به سردار ایرانی در جنگ قادسیه نمونه موید حقیقت مزبور است: مغیره علت پیوستن و فداکاری عرب در محضر پیامبر (ص) را توسعه شخصیت انسانی به وسیله پیامبر (ص) دانسته است؛ «ما مردار خوردیمی و خوک و سوسمار طعام کردیمی، ضلالت بدان مرتبه رسیده بود که برادر و پسر عم خویش را بکشتی و مال و متاع او بردیمی و بر خود حلال دانستیمی (ابن عسّم، ص ۱۰۳) مهمترین اقدام پیامبر (ص) که مورد توجه اعراب قرار گرفت ایجاد محیطی که نسبت به محیط زیست دوران جاهلیت در مرتبه بسیار بالاتری قرار داشت و برای آنها نوعی مهاجرت از زندگی شر و جهنمی به سوی زندگی در شهر خوب و بهشتی محسوب می‌شد. پیامبر (ص) برای توسعه و حفظ و تثبیت محیط زیست آرمانی که از مفاهیم شهرسازی اسلامی است. از وقف، اقطاع، حمی و حسبه کمک گرفت و زمینه نخستین تأمین مهم‌ترین و کارآمدترین تشکیلات اسلامی را فراهم ساخت. وقف از جمله مفاهیم دینی بین‌الادیانی است که ملل مختلف به ویژه ایرانیان قدیم بدان پای بند بوده‌اند. در آتشکده‌ها، کتیبه‌ها، کلیساها صدقات جاریه و اوقاف ضامن تداوم شهرها بوده است. (شهابی، ص ۲۰۳) مفهوم وقف و حسبه در اسلام ریشه در احادیث و

سیره نبوی دارد که به شکلی در عصر پیامبر(ص) به شکل دیوان وقف و دیوان حربه، نخستین اداراتی بود که پیامبر(ص) تأسیس کرد و از اموال پیامبر(ص) به عنوان نخستین اموال (اول من وقف فی الاسلام) موقوفه یاد کرده‌اند. (تلمسانی، ص ۵۶۷-۵۶۶) همواره احباس و موقوفات موقعیت اصلی و حیاتی در حفظ مصالح شهرهای اسلامی داشته است و این اهمیت در انبوهی از فتاوی فقها در خصوص حفظ موقوفه‌ها و اجناس منعکس گردیده است. از جمله بناهای واجب در شهر اسلامی، دیوار و استحکامات برای تأمین امنیت دفاعی است. مراکز تعلیمی و آموزشی از جمله سنگرهای فرهنگ و تمدن و اقتصاد جوامع اسلامی است که هویت اسلامی خود را به وسیله وقف حفظ کرد. محققان کارکرد سنتی وقف در حفظ جوامع اسلامی و رابطه‌ی بین وقف و آموزش و مبارزه با استعمار را مورد تأکید داده‌اند.

نمونه عملکرد مثبت وقف در جامعه اسلامی شمال آفریقا حفظ آموزش و اقتصاد شمال آفریقا بود و قف اجازه نداد تا اقتصاد کشورهای شمال آفریقا تابع اقتصاد فرانسه گردد و خیرالدین تونسلی، ثعالبی، طاهر بن عاشور و سیدی بومدین و ابن‌بادیس و شقیطی و حسنی عبدالوهاب با استفاده از اوقاف مدارس در برابر استعمار ایستادند و عملیات اسلام زدایی در شمال آفریقا را ناکام ساختند. (الوقف و التعلیم و والاستعمار، ص ۲۹۷-۲۹۴).

از جمله مفاد وقفنامه‌های بیمارستانها، حمامها، آبشخورها، راهها، کاروانسراها، کاله‌ها، بازارها، قوانینی جهت حفظ محیط زیست انسانی و ارائه خدمات به تمام طبقات اجتماعی و رعایت نظافت و مسائل ارزشی و اخلاقی است.

از عصر پیامبر(ص) تا پایان دوره اسلامی، همواره شکوفایی و رونق وقف از عوامل اصلی رشد و کارآمدی موسسات تمدنی بوده است و هر زمان درآمد موقوفه‌ها صرف خوشگذرانی و سوء استفاده اشخاص قرار گرفته است، کالبد محیط زیست اسلامی در هم شکسته شده و زمینه رخنه و سلطه بیگانگان در آن فراهم شده است.

تجربه وقف در تمدن اسلامی نمونه موفق تلاش اسلام برای ایجاد هم‌زیستی مسالمت آمیز اجتماعی است نقش بارز عمرانی وقف و اثرات احباس در تأسیس و حفظ تأسیسات مذهبی، سیاسی، اجتماعی، آموزشی در شکوفایی نه قرن تمدن و فرهنگ اسلامی ظاهر شد. نظر به اهمیت حیاتی وقف در حفظ شؤون مختلف جامعه اسلامی، تدابیر گسترده‌ای جهت نظارت بر اوقاف در تشکیلات اسلام تدارک دیده شد و ناظر اوقاف از موقعیت اداری بالایی برخوردار بود. و از جمله وظایف اصلی «دیوان حربه» نظارت بر حسن اجرای اوقاف بود. شکوفایی وقف در عصر فاطمی و ممالیک در مصر دوره موحدی و بنی‌مرین و بنی حفص و سعدیان در شمال آفریقا؛ عامل اصلی شکوفایی تمدن اسلامی در مصر و غرب اسلامی بوده است.

تأسیس دیوان احباس به عصر پیامبر(ص) می‌رسد که پیامبر(ص) اقدامات متعددی برای تنظیم بازار مدینه با دخالت در نرخ کالاها، اوزان (الوزن وزن اهل مکه و المکیال اهل المدینه تلمسانی، ۱۴۰۲)، و ...، زمینه‌های نظام حربه را فراهم نمود و به تدریج نظام حربه به صورت ادارهای مستقل در مجموعه دواوین تشکیلات اسلامی تأسیس گردید. نخستین منابع اسلامی که در نیمه قرن دوم تدوین شد، مجموعه‌های حقوقی مربوط به تنظیم فعالیت‌های بازار و معابر و شوارع و کوچه‌ها و تزیینات و روشنایی و نظافت شهر و دکان‌ها و مغازه‌داران و کنترل رفتار خرابی و تنظیم ارتباطات شهری مردم و صاحبان حرف، در شمار کتب معتبر فقهی به قرار گرفت.

وقف و تداوم محیط زیست و تاریخ در ایران:

وقف در ایران همچنان کارآمدترین موسسه دینی است که پویایی خود را حفظ کرده و سابقه تاثیر آن در دوران شکوفایی تمدن اسلامی نسبت به سایر نقاط جهان اسلام بی‌نظیر است. نظامیه‌ها و ربع رشیدی دو مؤسسه و نظام آموزشی و سیاسی اجتماعی نمونه ایران در قرن چهارم و هفتم هجری است که باعث تداوم فرهنگ و تمدن اسلامی و شکوفایی آن بوده‌اند. آنچه که در وقفنامه ربع رشیدی آمده حاکی از جایگاه وقف در حفظ محیط زیست انسانی و تداوم جوامع انسانی است و تجربه تاریخی رابطه دین و توسعه مفید انسانی می‌باشد. در وقفنامه ربع رشیدی جزئیات روزمره ساکنان ربع از خوراک و پوشاک و مصالح تعلیم و تفصیل دروس و امور دارالمساکین، دارالضیافه، امور دارالشفاء و شراخانه و مخزن ادویه، تعالی و تداوم شیوه

زندگی انسان و حفظ محیط زیست شهرستان ربع رشیدی است. او در مورد احوال مدرسان و معیدان ربع رشیدی می‌نویسد: باید متولی، دو مدرس را تعیین کند که یکی عالم باشد بر علم تفسیر و حدیث و متقن باشد در آن و موصوف باشد به حسن سیرت و مدرس دیگر مردی باشد فاضل و عالم به اصولین و فروع، نیکو سیرت و مشهور به صلاح و اگر متقن باشد و عالم باشد به علوم عقلی و حساب و صاحب ذوق باشد در سلوک اولی‌تر باشد» (طیب، ص ۱۳۰)

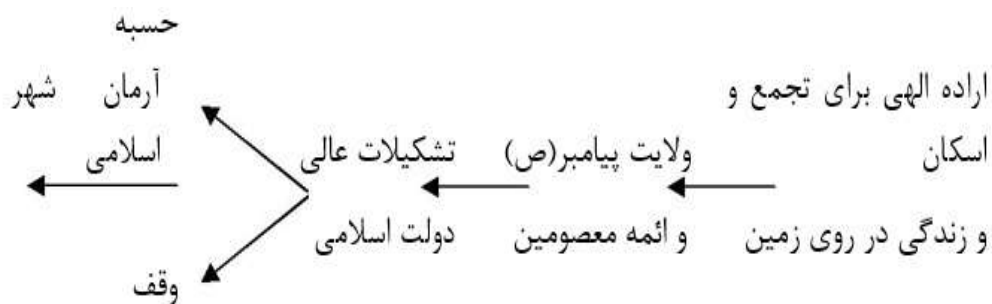
در مورد خوراک به جزئیات مواد غذایی که ارزش غذایی مناسب داشته باشد را اشاره کرده است: در کیفیت آش دادن به درویشان و مسکینان از دیگری که معروف است به دیگ مسکینان در موضعی که جهت آن را معین کرده‌ایم و آن در بازار شهرستان رشیدی است...؛ هریک از مسکینان کاسه‌ی آش و دو تا نان به موجب مذکور بستانند، جماعتی که ملازم پخت آش باشند باید که تمام معتمد باشند و امین و متدین و قطعاً W پیرامون مسکرات نگردند و در حواجی آن خیانت نکنند و آش پاک پزند و خوش طعم و دیگ و کاسه پاک دارند و وقتی گوشت گوسفندان موافق دست ندهد به گوشت گوسفند نپزند بلکه گوشت گاو پزند و...» (طیب، ص ۱۴۴) در تفیل امور دارالشفاء شرط می‌رود طبیبی حاذق ملازم آن باشد و بکره و عشیاء W مداوات کند و کمال اشفاق به جای آورد و مسکن او در آن خانه باشد که در جنب دارالشفاست. و باید که آن طبیب قادر باشد به درس طب گفتن و دو متعلم را همواره درس گوید و باید که آن دو متعلم مردم زیرک باشند و در تحصیل علم طب مهوس و مجد و متدین و امین باشند...

در مورد پخت نان شهرستان وافق می‌نویسد: و شرط چنان است که این تمامت نان راتب مذکور نیک بریان پخته باشند و گندم آن نیکو پاک کرده و به آرد بیز تنک بیخته...

و نمک بسیار در نکنند و باید که خمیر آن تمام برآمده باشد و...» (طیب، ص ۱۶۱) متن وقف‌نامه‌ها در تأسیسات مذهبی آموزشی، سیاسی، درمانی ایران شامل موادی است که ضامن سرزندگی شهرهای اسلامی است.

نتیجه گیری

بررسی راهکارهایی که باعث عبور شهرهای کنونی از بحران مدرنیته و مضرّات توسعه گردیده و موجب تأسیس آرمان شهرهای اسلامی است. این راهکارها می‌بایست براساس مدلهایی باشد که از برآیند فعالیت‌ها و تجارب شهرسازی مسلمانان در طی نه قرن شکوفایی تمدن اسلامی و تعالیم قرآنی و روایی طراحی شده است. تجربه فقیه ابن الرامی و موارد مشابه که در توسعه جدید شهرهای افریقاییه در هنگام حاکمیت فقهاء تدوین شده است، نمونه‌ای از منابع راهگشای فقهای معاصر در ارایه احکام در خصوص مسایل شهری در توسعه جدید شهرهای اسلامی در عصر مدرنیته است و حاکی از امکان موفقیت مسلمانان در عبور از بحرانهای مدرنیته است. چنانکه در نمودار آمده است مبانی نظری آرمان شهر اسلامی در این حقیقت متعالی نهفته است که انسان جانشین خداوند روی زمین است. به گفته محققان فلسفه محیط؛ هیچ دینی نسبت به محیط چنین ندایی روشن در نداده است. با این وصف توسعه آرمان شهرهای اسلامی: ۱- در گرو توسعه واقعی فرهنگ و اعتقادات اسلامی، ۲- تدوین تجربیات دول اسلامی در عصر شکوفایی در تشکیلات و اداره امور و تلفیق آنها با پیشرفت های نوین مدیریت، ۳- گسترش فرهنگ وقف و اجرای نوین آن. ۴- تدوین جامع نظام حسبه اسلامی هماهنگ با دست‌آوردهای نوین انتظامی و شهرداری جهانی می‌باشد.

نمودار جایگاه وقف و حسبه در آرمان شهر اسلامی

منابع

- ابن اعصم، محمد، الفتوح، انتشارات و نشر انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۷۲
- ابن الرامی، ابن الرامی، الاعلان باحكام البنیان، تحقیق عبدالستار، اسکندریه، ۱۹۸۸م.
- پیرنیا، کریم، تدوین، معماریان، آشنایی با معماری اسلامی ایران، انتشارات سروش، ۱۳۸۴.
- تاجبخش، کیان، آرمان شهر، ترجمه افشین خاکباز، نشر نی، تهران، ۱۳۸۶.
- تلمسانی، علی، تخرج الدلالات السمعیه علی ماکان فی عهد رسول الله، قاهره، وزارت اوقاف، ۱۹۹۵م.
- وقفنامه ربع رشیدی، رشیدالدین بن فضل الله، انجمن آثار ملی، ۲۵۳۶.
- سلیم حکیم، بسیم، شهرهای عربی اسلامی، تهران، ترجمه محمد احمدی، وزارت فرهنگ و انتشارات اسلامی، ۱۳۸۱.
- شهابی، علی اکبر، تاریخچه وقف در اسلام، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۴۳.
- عبدالستار، عثمان محمد، مدینه اسلامی، ترجمه چراغی، امیرکبیر، ۱۳۷۶.
- کاهن، کلود، درآمدی تاریخی، بنیاد پژوهش های آستان قدس، مشهد، ۱۳۷۰.
- لینچ کوین، تئوری شکل شهر، ترجمه بحرینی، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۸۴.
- مجموعه مقالات، اداره تسمیر ممتلكات الاوقاف، جده، ۱۴۱۵ هـ مملکه العربیه السعودیه.
- موقف التعليم الاسلامی فی المغرب العربی من الاستعمار الفرنسی.
- هندی، احسان، قضایا البیته من منظور الاسلامی، دارالتربیه، بیروت، ۲۰۰۱م.
- یاقوت، معجم البلدان، دارصادر، بیروت.